

НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Фомічова О. В.

*кандидат біологічних наук,
докторант кафедри соціальної роботи та реабілітації
Національний університет біоресурсів і природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, Київ, Україна
evshulga2013@gmail.com*

Ключові слова:

*булінг, негативні наслідки,
булінг у школі, цькування,
третирування, насильство,
булінг-віктимізація.*

У статті основна увага приділяється дослідженню проблеми негативних наслідків булінгу в освітньому (читай шкільному) середовищі. Коротко акцентується увага на актуальності вивчення як загальних проблем, пов'язаних із булінгом, у світлі сучасних динамічних змін, які з неминучістю впливають на трансформацію усталених моделей суспільних взаємовідносин, так і безпосередньо проблем щодо негативних наслідків досліджуваного явища. Звертається увага, що, незважаючи на той факт, що сьогодні вже зроблено початкові кроки на шляху до розбудови ефективної протидії булінгу в Україні, рівень безпеки в шкільному середовищі є далеким від досконалого. Здійснюється детальний огляд шкоди психічному та фізичному здоров'ю жертви відносин третирування і цькування як особи, що зазнає найбільший рівень суспільної шкоди (небезпеки) від булінгу. Аналізуються різні підходи вчених-фахівців, які досліджували окреслену проблему, стосовно виокремлення конкретних негативних наслідків для жертви та їх типізації, наголошується на катастрофічному характері окремих наслідків для особи потерпілого (жертви). Звертається увага на наявність значного ступеня шкоди не лише для жертви, а й для всіх учасників взаємовідносин булінгу (хоча, безумовно, і в меншому обсязі). Зокрема, обґрунтовується наявність негативних наслідків для самого кривдника (агресора) та інших учасників булінг-структури (спостерігачів, учителів). Окрема увагу приділяється шкідливому впливу не лише для учасників булінгу на особистісному рівні, а й наявності негативних наслідків для самого колективу, у якому має місце прояв булінгу, і суспільству загалом. Відстоюється позиція щодо необхідності радикальної зміни в профілактичних і терапевтичних стратегіях, які зазвичай призначаються особам, котрі зазнають травлю щодо себе, у бік більшої уваги до жертви знущань з метою зменшення тягаря булінг-віктимізації, як забезпечення невід'ємного права особистості на гідне життя, так і для нормалізації соціалізації особи для потреб суспільства загалом. На основі проведеного аналізу виокремлюється перелік негативних наслідків булінгу в освітньому середовищі стосовно кожного з учасників взаємовідносин булінгу, соціальної групи, у якій булінг має прояв, і суспільства загалом.

NEGATIVE CONSEQUENCES OF BULLYING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Fomichova O. V.

Ph.D.,

Postdoctoral Student at the Department of Social Work and Rehabilitation

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Heroiv Oborony str., 15, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-6567-9227

evshulga2013@gmail.com

Key words:

*bullying, negative consequences,
bullying at school, bullying,
bullying, violence, bullying
victimization.*

The article focuses on the study of the problems of negative consequences of bullying in the educational (read school) environment. The attention is briefly focused on the relevance of studying both common problems associated with bullying in the light of modern dynamic changes that inevitably affect the transformation of established models of social relationships, and directly the problem of the negative consequences of the phenomenon under study. Attention is drawn to the fact that despite the fact that to date, the initial steps have already been taken towards the development of effective counteraction to bullying in Ukraine, the level of safety in the school environment is far from perfect. A detailed examination of the harm to the mental and physical health of the victim of the relationship of bullying and bullying is carried out as a person exposed to the greatest level of social harm (danger) from bullying. Various approaches of scientists-specialists who have studied the outlined problem regarding the allocation of specific negative consequences for the victim and their typification are analyzed, the catastrophic nature of certain consequences for the personality of the victim (victim) is noted. Attention is drawn to the presence of a significant degree of harm not only for the victim, but also for all participants in the bullying relationship (although certainly to a lesser extent). In particular, it substantiates the existence of negative consequences for the offender (aggressor) and other participants in the bullying structure (observers, teachers). Special attention is paid to the harmful effects not only for the participants of bullying at the personal level, but also the presence of negative consequences for the team itself in which the bullying takes place and society as a whole. The position is defended of the need for a radical change in preventive and therapeutic strategies that are usually prescribed to individuals, are being bullied in their direction, in the direction of greater attention to the victim of bullying in order to reduce the burden of bullying victimization, as ensuring the inalienable right of an individual to a dignified life, and for normalization of socialization of the individual for the needs of society as a whole. Based on the analysis, a list of negative consequences of bullying in the educational environment for each of the participants in the relationship of bullying, the social group in which bullying has a manifestation and society as a whole, is highlighted.

Постановка проблеми. Двадцять перше століття часто називають «століттям якості». Безумовно, якість життя людини залежить від багатьох факторів: від якості навколишнього природного середовища, якості й доступності різноманітних суспільних благ і послуг. У відповідному переліку не останнє місце посідає освіта. Уже протягом тривалого періоду освітня царина традиційно посідає одне з найважливіших місць серед соціальних

інститутів суспільства. Утім стрімкі динамічні зміни викликані процесами глобалізації, інформатизації, підвищенням ролі людського капіталу за сучасної економічної моделі та ін. чинниками, викликають необхідність у адаптації до викликів сьогодення. Навряд чи хтось буде сперечатись з тезою, що якісна освіта неможлива без створення сприятливих і безпечних умов під час організації освітнього процесу в навчальних закладах.

Однією із сучасних перепон до отримання якісної освіти є шкільне цькування. З огляду на те що саме в підлітковому віці йде формування особистості кожної людини, діти, які залучені до системи цькування однолітків, незалежно від їхньої ролі виносять із-за шкільної парти не тільки корисні знання, а й певну сформовану модель поведінки, характерними ознаками якої є нехтування інтересами інших, надання переваги агресії як «дієвого» засобу вирішення всіх життєвих проблем. Надалі саме такі переконання минулих школярів негативно відображаються на всіх сферах суспільного життя.

Незважаючи на наявність певних позитивних кроків на шляху запобігання і протидії булінгу в закладах середньої освіти, проведених за останні роки в Україні, про що яскраво свідчить визнання на законодавчому рівні булінгу як протиправної поведінки, мінімізація проявів булінгу в школах крокує дуже повільно, а отже, уважаємо за необхідне ще раз звернутися до проблеми негативних наслідків булінгу, що має місце в освітньому середовищі. Зауважимо, що вивчення наслідків булінгу – проблематика для науки не нова. Так, протягом останніх 40 років проблематика насильства, віктимізації й суїцидальних настроїв у підлітковому середовищі, а разом із тим і феномен шкільного булінгу широко обговорювалися фахівцями в педагогіці, психології, соціології та праві, окремі аспекти проблеми висвітлювалися журналістами, політиками, соціальними активістами й інших учасниками глобальної дискусії про гуманізацію освіти в багатьох країнах світу, включаючи Україну.

Вагомий внесок у розвиток наукових учень про суспільну небезпечність (шкідливість) булінгу зробили такі зарубіжні й вітчизняні вчені, як Л. Алексєєва, Т. Арора, І. Баєва, В. Бесаг, Е. Биковська, Дж. Бойл, Є. Бурмистрова, В. Вишневіська, О. Волкова, Т. Волкова, Є. Гребенкін, І. Кон, Х. Лейман, О. Маланцева, Д. Ольвеус, А. Стрельбицька, Т. Сафонова, Е. Роланд, Т. Фармер, Є. Цимбал та інші. Однак, ураховуючи, що самі уявлення про негативні наслідки цькування й альтернативні способи побудови відносин у процесі навчання стали набирати оберті лише за останні кілька десятиліть, проблематику наслідків від шкільного цькування навряд чи можливо вважати вичерпаною.

Мета статті – на основі аналізу сучасних наукових праць виокремити основні негативні наслідки булінгу як варіанта конфліктної деструктивної взаємодії, проаналізувати шкідливий (небезпечний) вплив булінгу як на безпосередніх та опосередкованих учасників взаємовідносин булінгу, так і на соціальну групу, у якій булінг має прояв, і суспільство загалом.

Виклад основного матеріалу. Натепер булінг є однією з найсерйозніших проблем, із якими стикаються сучасні школи, оскільки він (булінг) має вкрай негативні як короткострокові, так і довгострокові наслідки для залучених до нього сторін [1]. Булінг завдає істотної шкоди всім, хто в нього залучений. Якщо раніше шкода від третирування пов'язувалася передусім з особою жертви та особою агресора (зокрема вперше до негативних наслідків булінгу звернувся видатний шведський психолог Д. Ольвеусом у праці «Forskning om skolmobbing»), виділивши їх як для самої жертви цькування, так і для переслідувача [2]), більшість сучасних дослідників акцентують увагу на наявності негативного впливу на всіх учасників залучених до системи взаємовідносин, де має прояв досліджуване явище.

Як показують статистичні дані, найчастіше з проблемою булінгу стикаються в дитячому (читай шкільному) віці, причому, як правило, люди, які зазнали утиску з боку інших людей, неодноразово потрапляють в аналогічні ситуації й із плином часу. Діти, яких систематично ображають, переслідують, ігнорують, відчувають багато складнощів з фізичним і психічним здоров'ям, благополуччям і навчальною успішністю. У них частіше порівняно з однолітками зустрічаються симптоми тривожних і депресивних розладів, апатія, головні болі тощо. Окрім очевидних страждань, жертви булінгу переживають деформацію ціннісних орієнтирів, у них можуть розвиватись фобії, інші психічні розлади. Жертви булінгу відчувають психічне та фізичне виснаження через приниження. На поведінковому рівні це проявляється в пропуску занять, погіршенні концентрації на уроках. Жертви мають низький рівень самоповаги, самовпевненості й відчуття безпеки, а їхня віктимізація часто спричиняє депресію, переживання самотності тощо [3, с. 88]. Жертви схильні дистанціюватися від батьків, їм притаманний зовнішній «локус контролю». Їхньому спілкуванню характерне переважання страху відчуження над прагненням прийняття, закрита позиція, байдужість до оточення. Це зумовлює переживання самотності, гострого занепокоєння, психічного напруження. Зазначене спричиняє формування підґрунтя для соціальної адаптації, адже жертви заперечують можливість власної активності та успішності у взаємодії з іншими [4, с. 56].

На рівень катастрофічності негативних наслідків для жертви булінгу вказує той факт, що в науковому просторі є чимала кількість підходів стосовно їх класифікації, зокрема Т.Я. Сафонова та Є.Й. Цимбал наслідки жорстокого поводження з дітьми поділяють на найближчі та віддалені. До перших автори зараховують фізичні травми, блювоту, головний біль, втрату свідомості, кровови-

лив в очні яблука, гострі психічні порушення (у вигляді збудження або загальмованості, переживання страху, тривоги й гніву, розвиток важкої депресії з почуттям власної неповноцінності). До другої категорії, на думку дослідників, належать порушення фізичного та психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальні [5]. На переконання одного з основоположників учень про булінг, відомого шведського психолога Х. Леймана, до наслідків проявів булінгу стосовно дітей, які стали жертвами такої взаємодії, умовно можна зарахувати сім груп. Так, до першої групи симптомів він зарахував пов'язані з впливом стресу на когнітивні процеси, що спричиняють фізичні гіперреакції (порушення пам'яті, порушення концентрації уваги, депресія, апатія, швидке роздратування, загальна втома, агресивність, почуття незахищеності, фрустрація). До другої групи, на думку вченого, належать психосоматичні симптоми (нічні жахи, біль у шлунку, діарея, блювання, відчуття слабкості, втрата апетиту, стискання в горлі, схильність до плачу, почуття самотності). Третя група поєднує симптоми, що виникають під впливом виділення стресових гормонів і діяльності автономної нервової системи (біль у грудях, пітливість, сухість у роті, серцебиття, часте дихання); четверта група відображає симптоми, пов'язані з м'язовим напруженням (біль у спині, біль у задній частині шиї, біль у м'язах); п'ята група пов'язана з проблемами сну (труднощі під час засинання, переривчастий сон, раннє пробудження); шоста група симптомів: слабкість у ногах, загальна слабкість; сьома група: втрата свідомості, тремор (тремтіння тіла або окремих частин) [6].

Відповідно до досліджень Всесвітньої організації охорони здоров'я, діти, що стали жертвами цькування, можуть страждати від низки проблем, таких як депресія і тривога, що в крайніх проявах може призводити до самогубства; замкнутість; негаразди в школі (прогули, відставання в навчанні й відрахування зі школи); неспроможність сформуватися повноцінному індивіду, який би відповідав вимогам суспільства, а також розвитку стійких моделей антисоціальної поведінки, наприклад, уживання психотропних речовин; схильності до насильства або ризику стати жертвою насильства пізніше в дорослому житті [7].

Досить небезпечним виявляється той факт, що наслідки цькування в дитячому та підлітковому віці можуть мати довгостроковий ефект. Так, нещодавно проведені дослідження у Фінляндії, США та Великобританії показали, що вплив злущань на молодих жертв може тривати ще довгий час після того, як цькування припинилося. Натепер унаслідок довготривалого спостереження задокументо-

вані наслідки булінг-віктимізації, випробуваної в дитинстві, у дорослих людей. Зібрані дані показали, що молоді жертви цькування мають більш високу частоту захворюваності агорафобією, депресією, тривожними і панічними розладами й більш високий рівень суїцидів у віці 20–25 років порівняно з тими, хто не піддавався цькуванню в дитинстві. Діти-жертви цькування також більш схильні до ризику лікування в психіатричних стаціонарах і використання психотропних препаратів, будучи молодими дорослими. У дослідженні виявилось, що жертви, які перенесли цькування в дитинстві, демонструють високий рівень психологічного дистресу у віці 23 років і, що найбільш важливо, у віці 50 років. Дорослі, яких часто дражили в дитинстві, частіше страждали менш вираженими психіатричними розладами в середньому віці, включаючи депресію, тривожний розлад і суїцидальну поведінку [8]. За даними окремих дослідників, причиною 40% суїцидів серед дітей шкільного віку є булінг [9]. У науці існує спеціальний термін для позначення суїциду з відповідних причин – «буліцид».

Вищенаведений перелік негативних наслідків дає змогу стверджувати, що на особистісному рівні для жертви страждання є, без перебільшення, катастрофічними. Цей висновок указує на необхідність радикальної зміни в профілактичних і терапевтичних стратегіях, що зазвичай призначаються особам, які зазнають травлю щодо себе, у бік більшої уваги до жертви злущань з метою зменшення тягаря булінг-віктимізації як для забезпечення невід'ємного права особистості на гідне життя, так і для нормалізації соціалізації особи для потреб суспільства загалом.

У самого агресора внаслідок систематичного, свідомого приниження жертви, застосування насильства щодо неї формується стійке відчуття безкарності, уседозволеності, усевладдя щодо дій насильства, приниження. Діти, які виконують роль переслідувачів, часто привласнюють агресивний і неповажний спосіб поведінки з іншими людьми й нехтування правилами як основний. У результаті в них часто відзначаються різні форми антисоціальної, кримінального та девіантної поведінки, включаючи бійки, крадіжки, вандалізм, зберігання зброї, прогули школи й низькі навчальні досягнення; вони частіше вживають алкоголь і палять. Так, на думку видатного психолога К. Юнга, повторюваність і типовість такої поведінки свідчать про те, що такі формування комплексів виходить за межі індивідуальних патологічних особливостей окремої особи і створюють передумови для соціально-психологічної типології злочинності [10, с. 115].

Проведені дослідження показали, що самооцінка булерів має середньостатистичний показ-

ник або трохи нижчий. І передусім ця невідповідність проявляється у сфері домінантності: вони вважають себе впливовими, але хочуть зайняти більш високе становище. Ці діти набагато більше схильні до депресії, ніж «нейтральні» учні, і частіше за «нейтральних» учнів замислюються над суїцидом. Навчальні успіхи в хлопчиків, які займаються цькуванням, трохи нижчі за середньостатистичні показники в однолітків. Тенденція з роками зміцнюється. Ці дані говорять про те, що переслідувачі байдужі до навчання. Серед дівчаток же, що займаються цькуванням, спостерігається протилежна тенденція [9].

Дослідження також показали, що є довгострокові наслідки цькування для агресорів. Шкільні булери в дорослому віці часто демонструють насильницьку й антисоціальну поведінку [11]. Вони схильні порушувати закон. Булінг часто пов'язаний зі злочинною поведінкою в дорослому віці, такою як вандалізм, крадіжки в магазинах і вживання наркотиків. Крім того, особи, що займалися булінгом, частіше застосовують насильство щодо подружжя [12]. Агресори звикають до використання насильства як засобу вирішення проблем, адже за часів школи застосування агресії було для них ефективним. Це спонукає їх продовжувати поводити себе аналогічно й у зрілому віці. Як наслідок, суспільство отримує замість зразкового члена суспільства особу, яка є потенціальним порушником норм моралі, а нерідко й норм юридичних.

Проведені на тепер дослідження дають змогу стверджувати, що булінг безпосередньо впливає на рівень криміногенної обстановки в суспільстві. Так, за даними дослідження Д. Ольвеуса, від 35% до 40% підлітків, які в шкільному та підлітковому віці виступали як агресори, в подальшому притягалися до відповідальності за вчинення кримінальних злочинів [14].

Щодо спостерігачів, то булінг може викликати в них почуття тривоги чи страху. Спостерігання булінгу призводить до порушення почуття ввічливості й коректності, вони змінюються на нетолерантність, фальшиві відчуття уповноваження та свободи завдавати шкоди іншим, пригнічуються співчуття, емпатії, сором. Так порушується здібність дітей спілкуватися, вести переговори та йти на компроміс – необхідні засади для вирішення проблем, вирішення конфліктів і примирення. Крім того, навчальну атмосферу отруєно знущаннями, особливо якщо немає ефективного втручання в ситуацію. До речі, учні зазначають, що 71% учителів чи інших дорослих у класі ігнорують випадки булінгу [15]. Свідки булінгу бачать, що дії насильника не тягнуть покарання, а тому частіше використовують агресію в майбутньому. Водночас діти, свідки булінгу, бачать, що дії

насильника не засуджуються, залишаються безкарними, а тому, імовірно, будуть застосовувати агресію в майбутньому [16]. Дослідження підтверджують, що 85% підлітків, задіяних у булінгу, ставляться більш дружньо та з повагою до кривдників, а не до жертв; беруть активну участь у знущаннях у 48% випадків зі 100%, а втручаються лише зрідка (у 13%) [17].

Не обходять стороною негативні наслідки булінгу в школі вчителів та інших дорослих. Тут варто звернути увагу на те, яку роль у системі взаємовідносин булінгу відіграє вчитель (спостерігача, жертви, агресора, захисника чи арбітра). Залежно від цього варіюються й наслідки. Нерідко буває, що вчитель через брак професійної компетенції сам провокує цькування або робить це не навмисно, не усвідомлюючи цього. Комуś це здається дуже хорошим способом управляти дитячим колективом. Хтось просто не замислюється над тим, які наслідки може мати критика дитини при всьому класі, протиставлення «успішних усіх» одному-двом, «тягнуть клас назад, усіх затримують». Якщо вчителю несимпатичний учень, він може вербально й невербально показувати це. Діти в початковій школі зазвичай дуже лояльні до вчителя, вони будуть із готовністю підхоплювати його ставлення і «ставити на місце» того, кого вчитель представив як «не такого, як усі». Деякі звичні практики буквально провокують цькування, але педагоги над цим не замислюються. Наприклад, улюблений учителями фізкультури спосіб згаяти урок – естафета. Усім весело, учителю просто. Погано неспортивним дітям, яким дістається за те, що «підвели команду». Якщо вчитель ніяк це не відстежує й не працює із цим, а, навпаки, підігрує азарт, цькування виникає дуже легко.

У дослідженнях зв'язку між переконаннями вчителів щодо цькування та їх способами реагування на них виявлені такі закономірності. Учителі, які вважають, що булінг дає дітям змогу навчитися впевненості й рішучості, схильні підтримувати дитину в умінні захистити себе, давати їй поради й залучати до ситуації батьків. Інші ж учителі, які вважають цькування нормою, рідше включаються в ситуації цькування, рідше підтримують дитину, яка опинилася в ролі жертви, рідше залучають до ситуації батьків. Учителі переконані, що цькування припиниться, якщо діти будуть уникати агресорів, а тому активно беруть участь у збільшенні дистанції між жертвою і переслідувачем, у пошуку нових сусідів по парті й партнерів по грі для дитини, яка зазнала переслідування [18].

Можна стверджувати, що в більшості випадків зустрічається незадоволеність учителем місцем роботи і власне через це і своїм життям, що

може й зазвичай призводить до негативних психологічних і соціальних наслідків. Так, низка досліджень показує, що вчителі, які зверталися за психологічною допомогою у зв'язку з булінгом з боку учнів, відчують почуття остракізму, слабкості й приниження, ізоляцію з боку колективу, не отримують адекватної підтримки, а також розглядаються колегами як некомпетентні. До негативних наслідків булінгу вчителів з боку учнів також зараховують зниження якості викладання й результатів роботи вчителя, його бажання змінити роботу, зміну, погіршення (аж до глибоких депресій) настрою вчителя, а також вони позначаються на особистому житті вчителя, навчальному процесі в класі й взаєминах учителя з іншими людьми в суспільстві [9; 11]. Окрім зазначеного, глибока депресія вчителя значно відображається на якості викладання, на взаєминах з учнями й колегами. Нерідко це викликає агресію у зворотний бік, жертвами якої стають уже учні. Іншим варіантом розвитку ситуації може бути замкнутість учителя, його соціальна депривація, що також неминуче негативно відбивається як на особистому житті вчителя, так і на всьому шкільному колективі.

У свою чергу, окрім впливу особисто на кожного з безпосередніх та опосередкованих учасників булінгу, шкода завдається й самому колективу як соціальній одиниці. Недружня й хаотична шкільна атмосфера не тільки негативно впливає на здатність дитини вчитися, а й «кидає виклик» умінням викладачів ефективно управляти поведінкою учнів у класі. Негативні думки, почуття й дії можуть впливати на здатність дітей вчитися або користуватися шкільною середовищем. На наш погляд, правильним є припущення, що шкільна успішність поліпшується в атмосфері підтримки й безпеки [19]. З одного боку, середовище школи диктує ті матеріальні цілі, які можна досягти за допомогою насильства, а з іншого – зумовлює вибір на користь насильства як засобу самовираження (як із погляду утвердження домінування, так і з погляду захисного механізму від агресії інших). І якщо в цих випадках адміністрація школи ніяк не реагує на такі прояви поведінки з боку хуліганів, то ними це часто сприймається як прийнятна форма поведінки та прийнятна норма в цьому середовищі. У такому навчальному закладі, де хулігану дозволили стати домінуючим фактором у середовищі групи, несправедливість і зловживання часто стають регулярними й передбачуваними частинами досвіду групи [16].

Також варто зазначити, що прояви булінгу негативно відображаються на всьому суспільстві. Це пов'язано передусім зі зниженням в учасників булінгу соціальних і комунікативних навичок, що

в подальшому ускладнює їх формування як повноцінних членів суспільства. Також зниження рівня зацікавленості учнів і вчителів в отриманні (наданні) якісної освіти призводить до зниження рівня компетенції всіх учасників булінгу, ускладнює їх подальше формування як професійних працівників в обраній ними галузі діяльності після закінчення навчання в школі.

Висновки. Проаналізовані наслідки булінгу в освітньому середовищі свідчать про те, що це є вкрай небезпечно як для особистості, так і для суспільства загалом явище. Протидія булінгу повинна ґрунтуватися на основі імплементації результатів наукових досліджень за допомогою проведення активної державної політики щодо нульової толерантності до булінгу в освітній царині. Пропонуємо серед основних негативних наслідків від проявів булінгу в освітньому середовищі виділяти такі:

1. Негативні наслідки для самих жертв – депресія, психологічне й фізичне страждання, можливість розвитку широкого переліку фізичних і психічних захворювань, суїцидальні думки (іноді й спроби), зниження самооцінки; погіршення успіхів у навчанні, антисоціальна поведінка, недостатній розвиток комунікативних і соціальних навичок тощо.

2. Негативні наслідки для агресорів – агресія стає нормою власної поведінки; негативна соціальна ідентифікація; дисгармонійний розвиток особистості й неефективний розвиток комунікативних навичок; іноді діяльність булера супроводжується адміністративними покараннями.

3. Для сторонніх спостерігачів – можливість отримання психологічних розладів; утрата віри в справедливість; усвідомлення нетолерантності як норми; біполярне сприйняття світу (люди або поводять себе агресивно й мають владу, або поводять неагресивно й опиняються в ролі жертв).

4. Для працівників закладів освіти – нервово напруження, зниження статусу серед учнів, незадоволення своїм життям, зниження самооцінки, утрата поваги серед колег. У деяких випадках прояви булінгу ускладнюють можливість професійного зростання, а також до них можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення з боку керівництва.

5. Для шкільного середовища та навчального процесу – погіршення взаємин між учнями й роз'єднаність у класі; небезпечна та напружена атмосфера; складності з навчанням серед учнів і загальне зниження успішності; недовіра до вчителя, знецінення й утрата значущості навчання.

6. Для суспільства загалом – зниження ролі та значущості професії вчителя, загальне зниження якості освітніх послуг у навчальних закладах, розвиток у школярів віри в насильство як дієвого

способу вирішення конфліктів, підвищення рівня підліткової злочинності й загострення криміногенної ситуації в країні.

Зауважимо, що запропонований перелік не є вичерпним. Залежно від характеру й засо-

бів насильства, його строку, віку учасників булінг-структури, стійкості взаємозв'язків у колективі та багатой кількості чинників наслідки можуть варіюватися. Нами акцентовано увагу на тих, які мають місце в більшості випадків.

Література

1. Wolke D., Lereya S. Long-term effects of bullying. *Arch. Dis. Child.* 2015. Vol. 100. Issue 9. P. 879–885.
2. Olweus D. *Hakkekyllinger Og Skolebøller.Forsking Om Skolemobbing*, Oslo : Cappelen, 1974. P. 221.
3. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2. С. 84–93.
4. Хананашвили Н.Л. Школьные службы примирения в регионах России. Профилактика межэтнических конфликтов. Москва, 2014. 184 с.
5. Цымбал Е.И. Жестокое обращение с детьми: причины, проявления, последствия. 2-е изд., исп. и доп. Москва : РБФ НАН, 2010. 286 с.
6. Leymann H. The Content and Development of Mobbing at Work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 1996. № 5 (2). P. 165–184.
7. Информационный бюллетень ВОЗ: травля и издевательство (буллинг) в школах и участие в драках среди подростков от 15 марта 2016. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/303486/HBSC-No.7_factsheet_Bullying_RU.pdf (дата звернення: 13.08.2020).
8. Louise Arseneault. Долгосрочное влияние буллинг-виктимизации на психическое здоровье / перевод А.Ю. Карпова. *World Psychiatry*. 2017. № 16(1). P. 27–URL: https://psychiatr.ru/files/magazines/2017_02_wpa_1098.pdf. (дата звернення: 02.08.2020).
9. De Wet C. Victims of educator-targeted bullying: a qualitative study. *South African Journal of Education*. 2010. Vol. 30. P. 189–201.
10. Юнг К.Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее / сост. В. Зелинский, А. Руткевич. Москва : Мартис, 1995. 320 с.
11. Terry A. Teachers as targets of bullying by their pupils: a study to investigate incidence. *British Journal of Education Psychology*. 1998. Т. 68 (2). P. 255–269.
12. Smokowski P.R., Kopasz K.H. Bullying in School: An Overview of Types, Effects, Family Characteristics, and Intervention Strategies. *Children & Schools*. 2002. Vol. 27 (2). P. 101–110.
13. Roberts W.B. The bully as victim. *Professional School Counseling*. 2000. № 4. P. 148–156.
14. Olweus D. Bullying at school. *Blackwell Publ.* 1993. 215 p.
15. Farmer T. The Developmental Dynamics of Aggression and the Prevention of School Violence. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2007. Vol. 15. P. 197–208.
16. Anne G. Garrett. Bullying in American schools: causes, preventions, interventions. *McFarland*. 2003. P. 180.
17. Coloroso Barbara. The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence. Canada, 2002. P. 218.
18. Kochenderfer-Ladd B., Pelletier M.E. Teachers' views and beliefs about bullying: Influences on classroom management strategies and students' coping with peervictimization. *Journal of School Psychology*. 2008. Vol. 46. Issue 4. P. 431–453.
19. Boyle G.N. The Effects of Bullying on Academic Achievement in Middle School Students. Dissertation. Union University, USA, 2015.

References

1. Wolke D., Lereya S. (2015) Long-term effects of bullying // *Arch. Dis. Child.* Vol. 100, issue 9. P. 879–885.
2. Olweus, D. (1974). *Hakkekyllinger Og Skolebøller.Forsking Om Skolemobbing*, Oslo: Cappelen.
3. Korolj A. (2009) *Prychyny ta naslidky javyshha bulinghu [Causes and consequences of bullying]*. Restorative justice in Ukraine № 1-2. p. 84–93.
4. Khananashvili N.L. (2014) *SHkol'nye sluzhby primireniya v regionah Rossii. Profilaktika mezhetnicheskikh konfliktov [School reconciliation services in the regions of Russia. Prevention of interethnic conflicts]* M: p. 184.
5. Tsymbal E. I. (2010). *Zhestokoe obrashchenie s det'mi: prichiny, proyavleniya, posledstviya [Child abuse: causes, manifestations, consequences]* 2nd ed. isp. and add. – M: RBF NAS, 2010. 286 p.
6. Leymann H. (1996) The Content and Development of Mobbing at Work // *European Journal of Work and Organizational Psychology*. №. 5 (2). p. 165–184.
7. World health organization (2016) *Informacionnyj byuleten' VOZ travlya i izdevatel'stvo (bulling) v shkolah i uchastie v drakah sredi podrostkov ot 15 marta 2016 [WHO newsletter bullying and bullying in*

- schools and fighting teenagers, 15 March 2016]. Retrieved from: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/303486/HBSC-No.7_factsheet_Bullying_RU.pdf. (accessed 13.08.2020).
8. Louise Arseneault (2017) Dolgosrochnoe vliyanie bullying-viktimizacii na psihicheskoe zdorov'e [Long-term effects of bullying victimization on mental health]. *World Psychiatry*, 2017;16(1):p 27–28 (Translation: Karpova A. Yu. (St. Petersburg). Retrieved from: https://psychiatr.ru/files/magazines/2017_02_wpa_1098.pdf (accessed 02.08.2020).
 9. De Wet C. (2010) Victims of educator-targeted bullying: a qualitative study. *South African Journal of Education*. Vol 30. p. 189–201.
 10. Jung K.G. (1995) Analiticheskaya psihologiya: proshloe i nastoyashchee [Analytical psychology: past and present] comp. V. Zelinsky, A. Rutkevich. – M.: Martis – 320 p.
 11. Terry A. (1998) Teachers as targets of bullying by their pupils: a study to investigate incidence // *British Journal of Education Psychology*. T. 68 (2). p. 255–269.
 12. Smokowski P. R., Kopasz K. H. (2002) Bullying in School: An Overview of Types, Effects, Family Characteristics, and Intervention Strategies // *Children & Schools*. Vol. 27 (2). – P. 101–110.
 13. Roberts W.B. (2000) The bully as victim. *Professional School Counseling*. № 4. p. 148–156.
 14. Olweus D. (1993) Bullying at school. *Blackwell Publ.* 215 p.
 15. Farmer T. (2007) The Developmental Dynamics of Aggression and the Prevention of School Violence. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. Vol. 15. – p 197–208.
 16. Anne G. Garrett (2003) Bullying in American schools: causes, preventions, interventions. *McFarland*, p. 180.
 17. Coloroso Barbara (2002) The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence. Canada. p. 218.
 18. Kochenderfer-Ladd B., Pelletier M.E. (2008) Teachers' views and beliefs about bullying: Influences on classroom management strategies and students' coping with peervictimization. *Journal of School Psychology* Vol. 46, Issue 4. p. 431–453.
 19. Boyle G.N. (2015) The Effects of Bullying on Academic Achievement in Middle School Students. Dissertation. Union University, USA.